

Yeni Zamanlarda Millet Olmak: Dinsel Bakiyenin İmkanları Üzerine Düşünceler

**Öğretim Görevlisi.,Şerife GÜLPINAR
Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü**

Demokrasi Platformu ♦ Yıl:9 – Sayı: 34 ♦ 2013/II, S.143-152

Giriş

Cumhuriyet'le birlikte geleneksel aidiyet kalıpları yeniden dizayn edilmekteydi. Kurucu zihniyetin felsefi referansları ile toplumsal kültürün etkileşimi tarihsel koşulların aynasında yeni biçimlere büründü. Modern bir varlık düzlemi olarak 'millet' tasavvurunun Cumhuriyet tarihindeki seyri geleneksel kültür dünyasının pek çok unsurunu görüş açısının dışında bırakmayan bir devlet siyasetiyle somutlaştı. Toplumsal ve tarihsel gerçekliğin köklü birikimleri yeni siyasal kimliğin esaslı parçaları olarak devreye girdi. Dinin geleneksel kabullerinin modern dünyanın evrensel geçerlilik ölçüleri ve sosyal hadiselerin doğası ile girdiği etkileşim, Osmanlı dünyasında devletin bekasına öncelik veren refleksler ekseninde fikri terkiplere yol açtı. Cumhuriyet ise söz konusu arayışların geldiği yer olarak hem yeni bir yönetim sistemi hem de bir dünya görüşünü ifade etmekteydi. Dinin farklı düzlemlerdeki varlığı artık daha radikal siyasal tasarruflara konu olmaktaydı. Yeni durumda 'millet' belli bir zaman ve mekanın maddi birikim ve gerçeklikleri ile söz konusu gerçeklik durumunun toplumsal algıya yansımalarının bir terkibinden oluşuyordu. Din, ulus devletinin bir asra yaklaşan pratiğinde farklı siyaset görüşlerinin toplum projeksiyonlarında genellikle üst sıralardaki önemini korudu. Bir amaç için seferber edilmeye izin veren yapısı dini 'millet'in etkili bir unsuru olarak değerli hale getiriyordu.

Son yıllarda toplumsal kültür ve zihniyet yapılarındaki kırılmalar, daha pek çok neden gibi yerel ve küresel etkilerin kontrol edilemeyen baskısı

sonucu ortak yaşam teorileri ve şablonik kabullerle esaslı muhasebeler öngörmektedir. Yaşanan durum üst siyaseti, değişen beklentilere karşılık birçok düzeyde olduğu gibi dinsel temelde de toplumsal birlik ve düzen ideallerini tahkim edecek cevaplar üretmeye zorlamaktadır.

Düzen ve İlerleme İdeali

Osmanlı Devleti'nde tebanın cemaat kompartımanlarındaki serbestisi, toplumsal dinginlik ve tabiiyetin devamının gerekliliği nispetinde Osmanlı'da düzen idealinin kalıcı hale gelmesine yardım etmekteydi. Nizam-ı Âlem, sistemin geleneksel dayanaklarını devletin devamı ve yüceliği adına ihya eden bir siyaset ilkesiydi. Düzen içinde ilerleme fikrinin eşlik ettiği Osmanlı modernleşme hamleleri geleneksel yapıları kollayan bir bilinçle ilerledi. Cumhuriyet'e gelindiğinde ise Comte'cu anlamıyla düzen ve ilerleme anlayışı kurucu kadronun fikri müktesebatının esaslı bir unsuru olarak görünmektedir. Bu dönemde toplumsal birliğin korunması çabası çoğu zaman ilerlemeci beklentilerin giriştiği bir çok yeni deneyimi sonuçsuz bırakan kadar güçlü bir hassasiyet olarak işlenmiştir (Özdalga, 2007: 198).

Cumhuriyet'in toplum perspektifi müdahaleci ve merkezi bir politikanın parçası olduğunu düşündürtecek biçimde, 'millet' ortaklığını geliştirmesi beklenen toplumsal muhayyileyi uyarıcı ve buyurgan bir üslupla belirginleşmekteydi. En geniş anlamıyla toplumsal farklılıkların belirli bir ortaklık zemininde yoğrulmasının önemi, ulusal birliğin tanımlı içeriğini zedeleyen farklılıkların dışarıda bırakılmasını beraberinde getirmiştir. Millet düzeyindeki merkezi kimlik beklentisi, daha alt/yerel düzeylerdeki kültür ve kimlikleri ulusal birliğin ihdasına katkıları ölçüsünde dikkate almaktaydı.

Paydaş olmaya çağrılan ulus/millet ünitesi dinamikleri, anlam kökü, kaynağını aldığı değer dünyası itibariyle modern bir kategoriye temsil ediyordu. Buna bağlı olarak ortaya çıkan politik tutum bir yandan millet entitesini geleneksel çağrışımlarından arındırırken diğer yandan tarihsel ve geleneksel birikimi bu yönde seferber etmekten çekinmedi. Tarih anlatılarının milleti kurucu olarak, devletlerin kendi varlık ve kutsallıklarını pekiştirmeye yarayan işlevselliği hatırdan tutulursa, devlet olarak örgütlenmenin ya da siyasi bir dünya kurmanın tarih kurmayla yakın ilişkisi anlaşılabilir (Aktay, 2005: 179). Geçmişin bilgisinin bu açıdan önemi, Cumhuriyet'in başlarında 'millet' ile 'tarih' arasında el yapımı bir özdeşlik kuracak olan ve ideolojik bir seçmeciliğin hakim olduğu bilimsel çalışmalara yol açmıştır. Benimsenen devlet siyasetine dayanak olmak üzere, aradaki dönemlerin üzerinden geçen köprüler kurarak ulaşılan ilk atalar kültürünün aynı köprüden bugüne

taşınması tarihsel prizmayı daraltmakla mümkündü. Tarihle temas, dönemler gibi olay ve olgular düzleminde de teleolojik bir tercih derecesinde gerçekleşti. Geçmişin milli kahramanları ve zaferleri bugünün milletin hem öncülleri hem çok eski yansımaları olarak resmi müfredatın imkanları dairesinde toplumsal algıya eklemlendi.

Merkezi siyasetin ayrıklaştırıldığı aidiyetler güçlü birlik hissiyatı içinde istisnai referanslar olarak kalabilirdi. Etnisiteye ve dine ait konulara vurgudan kaçınılırken kültür ve ideal birliğini ön plana çıkaran tek parti yıllarında ulusal fenomenin esas parçaları olarak dil ve kültürün toplumsal kaynaşmayı sağlaması umulmaktaydı (Dumont, 1999: 55). Belirlenen millet konseptinin muhtevasına dair beklentiyi İsmet İnönü erken Cumhuriyet koşullarında yaptığı bir konuşmasında açıkça ifade etmekteydi: "Siz öğretmenler, dini ve beynelmilel değil milli eğitim vereceksiniz... Bu milliyet kütlesi içinde ayrı medeniyetler olamaz. Kendilerini başka camialara bağlı görenlere açıkça teklif ediyoruz: Türk Milletiyle beraber olsunlar... Bu vatan işte tek olan bu milletin ve bu milliyetindir..." (Özdalga, 2007: 176). Evrensel etkilere karşı yükselen hassasiyet kültürel ve etnik birömekliği korumacı tutumla; dine karşı sergilenen tedirginlikse laik siyaset ve seküler toplum modeline dayalı idealle yakından ilgiliydi.

Cumhuriyet'te Din-Devlet İlişkileri ve Bazı Rezervler

Kurucu ve meşrulaştırıcı bir kaynak olarak kenara çekilen din, sosyal mobilizasyonun etkili bir dinamiği olarak hemen her dönemde değişen ölçü ve içeriğiyle devlet ve parti siyasetine dahil edildi. Sivil siyaseti etkileyen laik/dinsel rezervler; dinin sahih temsillerini gölge kimliklerle var olmaya zorlayan bir pozisyon yarattığı gibi, siyasete ve siyasi beklentilere tahvil edilmesinin yolunu da açmış oldu.

Geleneksel dinsel bilgi ve pratikler ile bu bilgi ve pratiğin paylaşım ve aktarım mecrası olarak dini kurumların merkezden uzaklaştırılmasının belli bir zafiyet yaratması kaçınılmazdı. Dinin millet olmanın temel ve işlevsel bir bileşeni olarak tanımlanması, söz konusu zafiyetin yıkıcı etkilerini azaltma iradesinin bir göstergesi olarak anlaşılabilir. Böylece belirli düzeyde toplumsal bağlılık ve dayanışmayı geliştiren yanlarıyla İslam, Müslüman çoğunluklu halkın millet harcına dahil edildi. Cumhuriyet'te 'milli birlik', Türk ve Müslüman kimliklerini kapsayan bir içerikle anlam kazanırken din, Osmanlı'da da görülen kadim bir ilke olan devlet menfaati (raison d'etat) tanımı ile geçerlilik kazanmaktaydı (Köker, 1999: 93). Bunun görünen sonuçları resmi din eğitiminden din hizmetlerinin karşılanmasına kadar bir dizi faaliyeti -geleneksel paydaşları yetkisiz hale getirerek- bizzat devletin

üstlenmesi ve kontrol altına alması oldu. Kamu idaresinin hiyerarşik sistemi içinde ihdas edilen resmi dini organizasyonla, Müslümanların ihtiyaçlarını karşılayacak sahih dini bilginin adresi belirlenmiş olmaktadır.

Başlangıçta 'millet'in kültürel içeriğinin herhangi bir müzakereye imkan vermeyen bir surette belirlenmesi farklı toplum kesimlerinin kendi dünya görüşü ve siyasi tasarımlarını merkeze taşımalarının önünde en önemli bariyerlerden biri haline geldi. Yanı sıra siyasi merkezin belirlediği söz konusu ideolojik çerçeve kendi sonucu sayılabilecek problemleri de örten bir işleve sahip oldu. Bir biçimde çevrenin toplumsal duyarlılıklarının etkisizleştirilmesi ve geri çekilmek zorunda bırakılması, toplumla devlet arasındaki gerilimi gölgeleyen veya gizleyen unsurlardan biri olarak işledi. Dışlanmış kesimlerin temsilcisi olarak ortaya çıkan siyasi partiler iktidara ortak olduklarında, çoğu zaman önceki söylemlerini daha uzlaşmacı bir biçimde yeniden şekillendirmek durumunda kaldılar. Cumhuriyet'ten bu yana siyasi yelpazenin sağ ve solundan partilerin meşru aktör olarak rolleri, kuruluştaki millet çerçevesine sadakatleri ölçüsünde korundu. Çizgi dışı eğilimler kimsenin sorguya açamayacağı 'birlik, bütünlük' benzeri ideallerin ördüğü demir çekirdeğin odağındaki milli varlığa karşı bir pozisyonla özdeşleştirildi. Bu türden bir özdeşliği kurmaya elverişli toplumsal atmosferi yaygınlaştıran askeri cunta deneyimleri, daha çok devlet siyasetinden sapan yöneticilerin başarısızlığı öne çıkartılarak geçerlilik kazandı. Ayrılcılık, irtica, bölücülük vs. tehdit algılamaları, kimlik temelli toplumsal taleplerin neden olduğu yaygın kargaşa ve anarşinin yaftaları olarak vurgulanarak, bu kaynamaya set çekemeyen seçilmiş politikacıların yetersizliğinden kaynaklandığı kabul edildi (Subaşı, 2005).

Milli Bir Dinamik Olarak Din

Son zamanlarda Türkiye'nin geçirdiği değişim çoğu zaman şeffaf bir müzakere konusu yapılması düşünölmeyecek kimi meseleleri teşrih masasına getirdi. Güncel gerçekliğin geleneksel millet tasavvuruyla telifini zorlaştıran/zorlayan gelişmeler buna birçok örnek üretmektedir. Etnik farklılıkları da kapsayan en dar kültürel kimliklerin siyasi tanınırlık ve meşruluğa kavuşma kanalları açılırken, devlet-toplum ilişkilerinde devletin bildik üstenci tutumuna uygun olmayan yönelimlere sıkça tanıklık etmekteyiz. Siyasi tutumlardaki değişimin işaretleri bu yöndeki beklentilerin siyasi merkezde karşılık bulmasına imkan verecek kanalların açılmasına yardım etmekte. Tüm çoğulcu eğilimleriyle söz konusu tutum hukuki, siyasi imkanları seferber ederken nihayet milli birlik ideali olanca canlılığıyla bu duruma eşlik etmekte. Zira daha dar ve ihmal edilmiş kesimlere yönelik tanınma ve

görece serbestlik, çeşitli mertebelerde kurulan milli özdeşlikleri zayıflatma ihtimali taşımakta.

Bu noktada tanımlı şekliyle 'millet'in önemli bir bileşeni olarak (toplumdaki inanç ve mezheplere ait öğretiyi, gündelik yaşamdaki her türlü yansımalarını, temsil biçim ve imkanları gibi toplumsal hayatın pek çok katmanına sarkmış etkinliği kapsayan yanlarıyla) dinin bu dönüşümden nasıl etkileneceği –ve aynı zamanda söz konusu sürece etkisi- sorusu siyasal bir probleme işaret ettiği kadar söz konusu etkileşimin toplum katmanlarındaki algı ve pratikleri dönüştürebilecek muhtemel sonuçları üzerinde de düşünmeyi gerektirir. Devlete eklenmiş bir fonksiyon olarak bile olsa, dinin devlet katındaki kurumsal varlığı ve hukuksal statüsünün çoğulcu siyasal yönelimlerle etkileşimi nasıl ilerleyecektir? Çok çeşitli sivil aidiyet alanlarını dikkate alarak hacmi genişleyen, içeriği zenginleşen 'milli birlik' paradigması, devlet nezdindeki dinsel alana yönelik muhakemenin sınırlarını nereye kadar genişletebilir?

Dinin sağladığı meşruiyet ve diğer olanakların açtığı alan yönetime talip olanlar için her zaman dikkate alınan etkili bir politik unsur olmuştur. Cumhuriyet siyaseti külli bir sistem öneren İslami öğretiyi kabul edilemez bulmasına rağmen pratikteki beklentiler, dine olduğu gibi laikliğe yönelik de seçmeci tercihleri beraberinde getirdi.¹ Dinin ideolojik işlevi tersine çevrilererek Cumhuriyet'in çağrıştırdığı birçok fikrin muarızı konumuna düşürüldü. Tarihsel perspektif dikkate alınacak olursa ulus devlete eklenen yanları ve yeni rolleri müstesna olmak üzere nevezuhur bir tercih olmayan din çoğu zaman örfi, kültürel içeriklerle yüklenmiş bir algı muhtevasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda milletin adı olarak 'Türk' sadece etnik bir entiteye gönderme yapmamaktaydı. Müslümanlıkla neredeyse eş anlamda kullanılan bu isim, çoğunluğun mensubiyet göstergesi olarak devlet siyasetinin esas alacağı hakim toplumsal kültürü işaretlemekteydi. Millet tanımının tevarüs ettiği bir yönelim olarak Türkçülük, fikri takibinin Osmanlı'da beka davasına denk düşen dönemlerden çok geriye gitmeyen bir süreçte bir maslahat olarak geliştirilmişti (Bkz. Akçura, 2012). Ulus devletteki merkezi konumu ise, uzun seferberlik yıllarının ardında bıraktığı, coğrafi ve politik şartların getirdiği reel durumla yakından ilgiliydi. Cumhuriyet'le birlikte Müslümanlığın geleneksel müktesebatı, siyasal çağrışımlarıyla Türk kimliğine içinde yuvalanıp serpileceği güvenli, yatay bir katman açmaktaydı.

¹ İslam'ın felsefe ve yaşayış boyutuyla maniplatif bir dizayna maruz kalışına belki en somut örnek olarak Darüfunun kaynaklı dine reform girişimi gösterilebilir (Bkz. Taştan, 2010).

Toplumsal Tahkim ve İslam Kardeşliği

Tarihsel olarak devlet-din birliğini, ulus-din birliğine dönüştürerek devralan Cumhuriyet'te (Köker, 1999) dinin toplumun maşeri vicdanını uyarıcı imkânları özellikle toplumsal mutabakata daha kuvvetle ihtiyaç duyulduğu dönemlerin en elverişli argümanları olarak politik söyleme eklenmiştir. Türkiye tarihinde seferberlik yılları ve askeri rejim dönemleri bunun daha açık örneklerini sunmaktadır. Özellikle askeri yönetimlerce milli birliğin dinsel tahkimi; bölgesel, etnik ve siyasal katmanlardaki ayrışmayı bir başka katmanda bütünleşmeye dönüştürebilecek bir imkân olarak görülmüştür.² Söz konusu ayrışma geçmişte şiddet içeren çatışmacı yöntemlerin devreye girdiği toplumsal güvensizliğin temel sebebi olarak kodlanırken, bugün artık gönüllü, barışçıl, müzakereye dayalı nitelikleriyle oldukça sempatik anlamlar yüklenmiş durumdadır. Kamusal kimlik ifşaatlarının ve üst siyasetin kontrolüne/sansürüne tabi olmayan farklılıkların hem toplumsal barışı hem milli birliği besleyici yönlerine dikkat çekilmektedir. Güncel bir vurgu olarak 'İslam kardeşliği'nin, tam da idari özerkliğe dair taleplerin demokratik meşruiyetle pekiştirildiği ve Kürt sorununun çözümünde temel bir prensip olarak ortaya konulduğu bir konjonktürde gündeme getirilmesi evrensel ölçülerdeki açılımlara karşılık 'ayağı yere basan' bir temkin vasatı olarak anlaşılabilir.

Benzer beklentilerle bir diğer toplumsal müştereklik zemini olarak 'tarih', ayrışmanın muhtemel tahribatlarını onarıcı fonksiyonlar üstlenmekte. Bir yandan kendi hayat alanlarında tüm çeşitliliği ile devam eden dini inançlar hoşgörüyü, affı ve kenetlenmeyi sağlamak üzere politik bir terminolojiyle yeniden hatırlatılırken öte yandan hikayeleri, efsaneleri ve kahramanlarıyla aynı coğrafyadaki yüzlerce yıllık geçmiş, bir arada yaşanmış zamanı tarih üstü bir sfere ve derin anlamlarla yüklü kutsal bir mertebeye taşımakta. Örneğin postmodern dünyanın paradigmatlarıyla ilişkilendirilmeden tam olarak anlaşılamayacak çoğulcu politik tutumlar, Osmanlı barışına göndermeler içeren temalar eşliğinde söylemleştirilerek, konjonktürel savruluk veya teslimiyet eleştirilerinden masuniyet kazanabilmektedir.

² 12 Eylül askeri rejiminin bildiri, karar ve uygulamalarında milli güvenlikçi hassasiyet ve beklentiler dönemin genel karakterini oluşturur. Dönemin Cumhurbaşkanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanlığı görevlerini kendinde toplayan Kenan Evren'in söylevlerinde toplumsal farklılıkları genellikle potansiyel olarak 'milli birliği bozucu' unsurlar olarak gören ve 'aynı dine inananlar'ın birbirine düşman olamayacağını telkin eden demeçleri açık dinsel vurgular taşımaktadır (Bkz. 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, 1981).

Bir Müzakere Zemini Olarak Diyanet

Siyasi merkezin dinsel alana yönelik yeni yaklaşım ve mesajları İslam temelli dayanışma çağrılarını da içeren daha geniş bir politik perspektiften kaynaklanmakta. Bu durum toplumun diğer kesimlerini özellikle çoğunluk dini dışındaki inanç mensuplarının yerleşik pozisyonlarıyla izah edilemeyecek söylem ve girişimlerini beslerken tarafların iletişimde tolerans eşliğini düşürmektedir. Özellikle Aleviler cephesinden dile getirilen ve hukuki statüden, itibarı iade nevinden sembolik değişikliklere değin çeşitlenen bir yelpazedeki talepler insan hakları terminolojisi içinde geçerlilik kazanmaktadır. Bu yönüyle aynı zamanda devlet iktidarını ve Cumhuriyet'in dini pratiklerini kritiğe açan entelektüel tartışmaların da temel argümanları arasına girmektedir. Talepkarlığın düzey, içerik ve dilinin karşılıklılığa dayalı; alışılmış hiyerarşik kalıpları zorlayan; vicdani olmaktan çok hukuksal bir sorumluluğa atıfla mahiyet kazanan yönleriyle siyasetten beklentiler sarsıcıdır (Subaşı, 2010)

Toplumda şu ya da bu biçimde dini beklentiler söz konusu olduğunda gözlerin çevrildiği yerlerden belki de ilk sırada Diyanet gelmektedir. Ürettiği hizmetin muhatap kitlesinin hakim dini çoğunluk olduğu bilinen Diyanet'in, son yıllarda hem İslam dışındaki din mensupları ve hem de hakim dini yoruma itibar etmeyen İslami inanç gruplarında kendi inanç ve kimliklerine dair ihmalden yok saymaya kadar devletle ilgili olumsuz algıların -ve gerçeklerin- canlı olduğu hatırd tutulursa müzakereye açık kimi kurumsal pratiklerin varlığı önem kazanmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dinin farklı yorum ve yaşam biçimlerini kapsatıcı girişimlerinin değerlendirilmesi, Türkiye'de yerleşik bürokratik zorlukların yanı sıra kurumun özel konumundan kaynaklanan çok katlı kısıtlılıkları hesaba katmayı da zorunlu kılmaktadır.³ Kurum temsili bir organ olarak tanımlanmamasına rağmen birçok kesim 'vatandaş'ça beklentilerle hizmet sahasından finansmana kadar daha geniş bir temsiliyet içeren bir yapı talep etmekte. Kurumsal bakımdan dini bilginin üretiminde paydaşların çoğaltılması ve devreye giren kamusal enformasyon imkânlarının, bilginin yayılmasını sağlayan ve kritiğe açık bir kurumsal vitrin gibi işleme ihtimali bulunuyor. Yine örneğin din hizmetlerinde iletişim bariyerlerini aşmaya dönük kimi kurumsal girişimler, yaygınlık ve düzeyi açısından belli sı-

³ Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam adlı çalışmasıyla İsmail Kara hem değişen yüzleriyle dini bilgi ve kültürün geleneksel paylaşım mecralarının Cumhuriyet dönemindeki izlerini sürmekte; hem de Diyanet'in din- siyaset ilişkileri açısından yetkin ve titiz bir değerlendirmesini yapmaktadır (Bkz. Kara, 2010).

nırlara işaret etmekle beraber resmi anlayışın dile ve kültüre ilişkin farklılıkları dikkate alma eğilimiyle ilgili olduğu söylenebilir.⁴

Diyanet'in tarihsel ve kurumsal birikiminin bugüne kadar toplumsal bariyerin güçlenmesi adına tam anlamıyla değerlendirildiğini söylemek zordur. Ancak dini buyruk, geleneksel bakiye ve zamanın ruhunun koalisyonunu tesis edebilecek kök hafızanın kodları, hem devlet hem de örgütlü dinin potansiyel bir imkanı olarak mevcuttur.

Son Söz

Bugün devlet maslahatıyla olduğu gibi toplumsal taleplerle de irtibatlandırılacak Diyanet'in konumu resmi olanakların kullanılabilmesi açısından önemlidir. Diğer yandan gerek dine, gerek kültüre ya da folklorik dünyaya atıfla tanımlansın bir biçimde dinselikle açıklanabilecek birçok inanç ve ritüel kendine mahsus ve özel yaşam alanlarında muteber formlar olarak yaşamaktadır. Dini bakiyenin milletin fonksiyonel bir kategorisi olarak dikkate değer bulunması tüm çeşitliliğiyle tarihsel bir miras ya da emanet olarak sadece özenli bir muhafazanın nesnesi olarak görülmesine mazet olmamalıdır. Aynı zamanda koştur bir problem olarak modern paradigmanın toplum ve zihniyet yapıları üzerindeki hegemonyası gerçeğini ihmal etmemek temel sabitelerin neler olacağı konusundaki çelişki ve çıkmazları aşmada aydınlatıcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Akçura, Yusuf (2012), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Kilit Yay.

Aktay, Yasin (2005), "Tarih Bozumu ve Tarih Bilinci", *Tarihin Sonu Mu* (Yay. Haz. Murat Güzel), Ankara: Vadi Yay., ss.176-184.

Dumont, Paul (1999), "Kemalist İdeolojinin Kökenleri", *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, (Yay. Haz. Jakob M. Landau), (Çev. Meral Alakuş), İstanbul: Sarmal Yay., ss. 49-72.

⁴ Vaazlarda kullanılacak dile dair tutumu ve Mele atamaları Diyanet'te yeni bir tavrın göstergeleri olarak okunabilir. Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in vaaz ve hutbelerde Türkçe dışındaki dillerin de kullanılabilmesi yönündeki açıklamaları için bkz. Şubat 2013 tarihli gazete haberleri; ayrıca dini formasyonunu devletin örgün eğitim sisteminin dışındaki özellikle medrese gibi geleneksel kurumlar aracılığıyla edinen din adamlarının Diyanet teşkilatı bünyesinde istisnai bir memuriyet olarak atanmasına ilişkin basın haberleri için bkz. Haziran 2012 tarihli gazete haberleri.

- Kara, İsmail (2010), *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergah.
- Köker Levent (1999), "Ulusal Kimlik ve Devlet Meşruiyeti: Türkiye'nin Demokratik Deneyiminin Çelişkileri", *Sivil Toplum Demokrasi ve İslam Dünyası* (Ed. Elisabeth Özdalga, Sune Person), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., ss.83-96.
- 12 Eylül Öncesi ve Sonrası (1981), Ankara: TTK.
- Özdalga, Elisabeth (2007), *İslamcılığın Türkiye Seyri*, (Çev. Gamze Türkoğlu), İstanbul: İletişim Yay.
- Subaşı, Necdet (2005), *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre Yay.
- Subaşı, Necdet (2010), *TC Devlet Bakanlığı Alevi Çalıştayları Nihai Raporu*, Ankara: DNA Medya Dağıtım.
- Taştan, Yahya Kemal (2010), "İslami Kalvinizm: Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin Dinde Reform Projesi", *Mehmet Fuat Köprülü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., ss. 399-418.